

Freek Van de Velde

Wat taal verraadt

**Een kleine geschiedenis
van brein tot beschaving**

**Lannoo
Campus**

Vooraf

Myn liefste studie zou 'taal' zyn, nam: het opsporen der Geschiedenis van 't mensdom uit de (darwinsche) ontwikkeling der uitingsmiddelen (...) Och, ik had er zoo'n lust in my geheel aan die studie te wyden! Maar ik zou jaren noodig hebben voor ik iets leveren kon dat op iets als 'n geheel leek. En dat kan niet! Hoe zou ik leven gedurende dien tyd.

– MULTATULI

L'Ombra della Sera

Wie ooit het stadje Volterra bezoekt in Toscane, moet zeker langs het Museo Etrusco Guarnacci. Daar staat een ontroerend Etruskisch beeldje van brons, uit de derde eeuw voor Christus. Het beeldje is een langgerekt silhouet van een jongen, iets groter dan een halve meter. Het wordt *L'Ombra della Sera*, De Schaduw van de Avond, genoemd, omdat het lijkt op de lange schaduw in de avondzon. Het is een geheimzinnig beeldje. Mij doet het denken aan de taal: de schaduw van de mens, er onlosmakelijk mee verbonden zolang hij leeft, maar die zich ten langen leste losgezongen heeft van de sterfelijke drager. Net als het L'Ombra della Sera-beeldje spreken de talen tot ons, over de peilloze diepte van de geschiedenis heen. De stem uit het graf van onze voorouders. Voorbij de grenzen van het schrift.

Dit boek gaat over de taal. Niet over één taal. Niet over het Nederlands. Maar over taal als 'bio-culturele parasiet'. Een hybride monster dat ons brein heeft gekaapt, ons lichaam heeft verminkt, onze cultuur heeft gevormd, en onze perceptie van de werkelijkheid beïnvloedt, maar dat ons anderzijds de macht verschaft om de wereld naar onze hand te zetten.

Dat ik de taal een parasiet noem, betekent niet dat ze een schadelijke schimmel zou zijn, maar wel dat ze de mens nodig heeft als drager. Dat ze een bio-culturele entiteit is, betekent ook niet dat taal ademt, groeit en over een mystiek zelfbewustzijn beschikt, zoals wel eens eerder beweerd is, maar wel dat ze onderworpen is aan evolutionaire mechanismen, van variatie en vererving.

Dat impliceert een vrij radicale omslag in hoe over taal gedacht kan worden. Taal is geen stelsel van regels, die je kunt vastleggen in een spraakkunst of woordenboek. Ze is ook niet louter een communicatiemiddel, een nuttig stuk alaaam uit de gereedschapskoffer van Homo sapiens om ideeën uit te wisselen. Taal is meer een losgebroken, steigerende mustang, die met diepe hoefafdrukken onze menselijke soort vertrapfelt, en die we, als individu, als gemeenschap, als biologische soort, met wisselend succes proberen te temmen en te berijden.

De ongeveer zesduizend talen die op dit moment gesproken worden door uiteenlopende volkeren, van de Inuit op de ijsvlaktes in het Noorden tot de parelduikers op de Filippijnen, van de herders en nomaden in joerten in Kirgizië tot de latte-drinkende bloggers in Stockholm, verraden iets over de culturele, historische, persoonlijke én biologische achtergrond van de sprekers. Het Nederlands bevat net als andere talen sporen van onze primatenherkomst, onze migratieachtergrond, en onze opvattingen.

Het boek is voor het comfort van de lezer ingedeeld in drie grote delen. Deel I behandelt de biologische kant, Deel II de cultureel-historische achtergrond en Deel III gaat over de meer individuele verschillen in taalgebruik. Er is geen harde scheiding tussen deze domeinen. Biologische en culturele geschiedenis zijn met elkaar vervlochten. De individuele variatie verraadt ook iets over de culturele achtergrond van het individu, maar grosso modo bestrijken de delen: van brein tot beschaving, van mens tot maatschappij, van populatie tot persoonlijkheid.

Dit boek biedt de touwladders, koppel-lampen en steenhamers – en in zijn occasionele ethische overwegingen ook een kanarie in een kooitje – om af te dalen in de spelonken van dit verborgen labyrint, tot in de allerdiepste prehistorische kamers van ons meest dierbare bezit: het vermogen met elkaar te spreken.

Veel boeken over taal hebben een wat belegen en belerende toon. Er zijn taaladviesboeken die je beloven dat je beter gaat schrijven als je hun stijlvoorschriften volgt. Er zijn handzame werkjes over spelling en interpunctie. Er zijn boeken over de geschiedenis van het Nederlands, die het over Noord-Zuid-verschillen hebben, over de Val van Antwerpen, over het Nederlands in overzeese gebieden en over *hebban olla vogala ...* Daar gaat dit boek niet over. Het heeft een wat bredere wetenschappelijke ambitie, en zoekt verbanden met belendende domeinen, zoals de (paleo-) antropologie, cognitieve wetenschappen, psychologie, evolutiebiologie, geschiedenis en informatica. Zulke verbanden vormen het onderwerp van recent onderzoek in wat de 'evolutionaire taalkunde' is gaan heten. Een vrij jonge branche, die in de afgelopen twee decennia haar eigen handboeken, haar eigen vaktijdschriften en haar eigen congressen heeft gekregen.

Die jonge discipline van de taalkunde doet iets wat sommige van mijn vakgenoten de daver op het lijf jaagt: de taal bekijken door een evolutionaire bril. Heel wat taalkundigen hebben op zijn minst een argwanende houding als de evolutieleer van Charles Darwin en Alfred Russel Wallace toegepast wordt op taalverandering en taalvariatie. Daar zijn verschillende redenen voor.

Allereerst: de evolutieleer zou een reductionistische biologische analyse loslaten op een niet-biologisch systeem, en dat zou passen als een tang op een varken. Dat is een zwak argument, want uit een massale hoeveelheid recent onderzoek op het domein van de 'culturele evolutie' blijkt dat algemeen-Darwinistische principes prima toegepast kunnen worden op culturele fenomenen die niet via DNA worden doorgegeven, zoals de vorm van kano's, speerpunten of bestek, of het ontstaan en de ontwikkeling van godsdiensten, huwelijkstradities en literatuur.

Een tweede reden voor argwaan is dat evolutie te veel ruikt naar *nature* en te weinig naar *nurture*. Er heerst onder de meestal progressief georiënteerde taalkundigen een angst dat zo'n evolutionaire blik de sociobiologie uit het dodenrijk doet ontstaan, en een harde survival-of-the-fittest-ideologie meebrengt: dat sommige talen gedoemd zijn tot uitsterven omdat ze minder aangepast zijn aan ons huidige tijdsgevoel, dat talen uit de ene regio hoger aangeslagen kunnen worden dan talen uit een andere regio, dat man-vrouw-verschillen in taalgebruik gereduceerd worden tot aangeboren driften.

Die denktrant is kwalijk om twee redenen: ten eerste is wenselijkheid in de wetenschap volkomen ondergeschikt aan waarheid. Ook ongemakkelijke waarheden moeten blootgelegd worden. Onderzoek impliceert niet dat je een stempel 'gelezen en goedgekeurd' op ethisch aanvechtbare inzichten drukt. Het doet denken aan het – wellicht apocriefe – verhaal over de vrouw van de bisschop van Worcester die over Darwins ideeën over de afstamming van de mens uitriep: *'Let us hope it is not true, but if it is, let us pray that it will not become generally known.'* Een tweede reden waarom het verwijt aan het adres van de evolutieleer misplaatst is, is dat een evolutionaire blik op taal en taalverandering niet op een 'Spenceriaanse' manier gezien moet worden als een mars door de geschiedenis op weg naar een steeds geavanceerder of beter aangepast taallandschap. Dat idee is wel eens naar voren geschoven. De Deense taalkundige Otto Jespersen vond dat de grammaticale eenvoud van het hedendaagse Engels en Chinees gunstig uitviel in vergelijking met het complexe Oudengels, Grieks of Latijn. Maar dat was eind negentiende eeuw, toen Jespersen het opschreef in zijn boek *Progress in language: with special reference to English*, al een minderheidsstandpunt. De meeste taalkundigen, ook die met een evolutionaire achtergrond, kijken de neergang in taaldiversiteit met bezorgdheid aan.

Wat houdt zo'n evolutionaire blik precies in? Allereerst het idee dat taal een van de 'Grote Transitie's' is in de biologie. Met hoofdletters, want 'Major Transitions' is een belangrijke subdiscipline in de evolutieleer. In onze lange biologische voorgeschiedenis hebben we een aantal grote sprongen gemaakt: van RNA naar DNA, van prokaryoot

leven naar eukaryoot leven, van asexuele voortplanting naar seksuele voortplanting, van eencellig leven naar meercellig leven, van individu naar superorganisme. Taal is ook zo'n 'Major Transition'.¹ Ten tweede het idee dat taal adaptief is: talen passen zich aan, aan hun natuurlijke en sociale niche. Ten derde: taal werkt op populatieniveau, boven het hoofd van het individu heen, als een zogeheten 'complex adaptief systeem', dat emergente eigenschappen heeft die voortvloeien uit handelingen van het individu, maar zonder design van bovenaf. Taal laat zich niet bestieren, beregelen of knechten. Elke mens is een inwisselbaar vehikel voor de taal.

Inhoudsopgave

PROLOOG 12

De mislukte aap van Vitruvius 13

Deel I | **Biologie** 18

HOOFDSTUK 1 | Anatomisch geknutsel 20

HOOFDSTUK 2 | Communicatie tussen en met andere dieren 34

HOOFDSTUK 3 | Taal als symbiont 44

Deel II | **Cultuur** 62

HOOFDSTUK 4 | Cultuurverschillen 64

HOOFDSTUK 5 | Geletterdheid en verstedelijking 70

HOOFDSTUK 6 | Klimaat, geografie en demografie 84

HOOFDSTUK 7 | Wapens, wol en werkpaarden 102

Deel III | **Individu** 118

HOOFDSTUK 8 | Sociaal onderscheid in taal 120

HOOFDSTUK 9 | Seks 130

HOOFDSTUK 10 | Generatieverschillen 146

HOOFDSTUK 11 | Mummies, moordenaars en
middeleeuwse vervalsingen 154

HOOFDSTUK 12 | Hersenspoeling 162

SLOT 182

De bal van de mestkever 183

DANKWOORD 188

AANGEHAALDE LITERATUUR 190

EINDNOTEN 214

REGISTER 232

Proloog

L'on voit certains animaux farouches, des mâles et des femelles répandus par la campagne, noirs, livides et tout brûlés du soleil, attachés à la terre qu'ils fouillent et remuent avec une opiniâtreté invincible. Ils ont comme une voix articulée, et, quand ils se lèvent sur leurs pieds, ils montrent une face humaine; et en effet ils sont des hommes.

– LA BRUYÈRE

De mislukte aap van Vitruvius

In een onbeduidend zonnestelsel in een nietszeggende buitenwijk van een groepje sterren dat als een hoopje witte zoutkorrels uitgestrooid ligt op het uitgestrekte inktzwarte laken van de kosmos, tolt een planeet waarop een merkwaardig wezen ronddoelt. Het is er nog niet zo lang: een paar honderdduizend jaar, en het ziet er afzichtelijk uit. Een wanstaltig groot hoofd, dat het meestorst op een fragiele ruggengraat, en dat onnoemelijk leed berokkent aan barende wijfjes, die het babyhoofd als een onrijpe mango door een tuinslang moeten persen. Het pronkt met her en der plantsoentjes pels, alsof het zich er niet van bewust is dat het te kampen heeft met ziekelijke haaruitval. Geelwit glanzende steentjes staan in een gapend gat waar het wezen door ademt, waar het verhitte brij in duwt en gistend vocht in giet. Een kwakend vibrato komt uit trillende vliezen en kraakbeen in zijn keel. Melkwitte oogbollen, die het vochtig houdt met knipperende huidplooien. Twee paar lange tentakels, en aan het einde van die sets een griezelige greep van vijf mini-tentakeltjes. Een deinende kooi van benige tralies die zijn vitale organen beschermt, en waarachter het zijn ademhaling controleert. Niemand zou achter dit gedrocht vermoeden dat het hier om een buitengewoon dodelijk beest gaat, dat de planeet teistert en andere soorten verdrijft, vermorzelt en verdelgt. Geen klauwen, geen scherpe hoektanden, geen pantser, maar het loert geduldig, wroet onvermoeibaar, jaagt meedogenloos, gaat arglistige allianties aan, en is onverzadigbaar in zijn territoriale drift. Ecce Homo sapiens.²

Wie de mens in zijn natuurlijke habitat bekijkt, ziet niet de perfecte ‘Man van Vitruvius’ uit de tekening van Leonardo Da Vinci – het laat-vijftiende-eeuwse renaissance-ideaal van een *ripped* naaktmodel dat met zijn ledematen gevat kan worden in geometrische figuren – maar eerder een aandoenlijke, mislukte aap: naakt, kwetsbaar en krachteloos. Maar wie hem langer gadeslaat, merkt dat al zijn afwijkingen een functie hebben. Zijn waterhoofd herbergt zijn indrukwekkende hersenen, die hem in staat stellen de wereld te begrijpen en naar zijn hand te zetten. Zijn ruggengraat mag fragiel zijn, maar er lopen sterke zenuwbundels die nauwkeurige spiertrekkingen toelaten, en door rechtop te lopen is hij beter dan wie ook in staat om samen met soortgenoten als een wolvenroedel een fatale drijfjacht te organiseren en urenlang achter grootwild aan te gaan, zelfs in verzengende temperaturen.³ De restjes haar die hij cultiveert, gebruikt deze soort in de wapenwedloop om de beste genen door seksuele selectie, maar verder heeft hij z’n pels afgeschud om beter te kunnen afkoelen onder de Afrikaanse tropenzon, en om geen last meer te hebben van vlooiën en luizen. Hij heeft kleinere tanden, maar meer email dan verwante mensapen, waardoor hij op een ander dieet kon overschakelen. Hij kookt zijn eten, zodat hij meer energie uit zijn voedsel kan halen om zijn energievervlindende hersenen te onderhouden, die maar vijf procent van zijn lichaamsmassa uitmaken, maar wel twintig procent van de gebunkerde calorieën opeisen.⁴ Hij heeft een anatomisch aartsgevaarlijk design van zijn strottenhoofd waardoor hij zich kan verslikken in zijn eten, maar dat is de prijs die hij betaalt om een breed scala van ingewikkelde geluiden te maken waarmee hij zijn gedachten kan overbrengen en soortgenoten telepathisch kan manipuleren. Door het wit in zijn ogen – een opvallend verschil met andere mensapen – kunnen soortgenoten zijn blikrichting volgen en beter begrijpen waar ze samen hun aandacht op moeten vestigen. Met zijn fijne handen kan hij zijn communicatie ondersteunen, en met zijn ‘opponeerbare’ duim, die hij tegen andere vingertoppen kan aandrukken, kan hij gereedschap hanteren, dat steeds complexer wordt omdat hij kan uitleggen aan soortgenoten hoe je het moet maken. Door zijn ademhaling te controleren kan hij zijn stem beheersen.

Al die aanpassingen staan in dienst van het meest onderscheidende kenmerk van deze soort: zijn sociale aard. Hij kan zich met groot gemak verplaatsen in de gedachten van anderen, hij werkt samen, hij zoekt het gezelschap op van anderen, hij verwelkt als een zieltogend kasplantje als je hem isoleert. Alleen is hij reddeloos verloren. Hij sjouwt trots een waanzinnige hoeveelheid gereedschap mee: visnet, speer, bijl, boog, mes, touw, kleren, tent, kookgerei, zaag, katrol, kruiwagen, notenkraker, kleurpotlood, zaklamp, kompas, schaar, verrekijker, schroevendraaier, handboor, aansteker, slee, duikbril, elastiek, telefoon, lijm, en spade. Maar als individu weet hij niet hoe hij die dingen moet maken, tenzij hij tevreden is met een heel eenvoudige versie, en dat is hij niet. Voor een goeie bijl moet je iets weten van mijnbouw, metallurgie en houtbewerking, en heb je ook weer geavanceerde werktuigen nodig om het heft vorm te geven en om de kop te bevestigen.

Net als mieren in een kolonie halen mensen hun kracht uit samenwerking. Het menselijke kennisarsenaal zit niet in één hoofd, maar is verspreid over de hele samenleving. En met de ontdekking van het schrift kan die kennis gearchiveerd worden: op kleitabletten, dierenhuiden, houtlatjes, plantenvezels, katoenlommen, touwtjes. Cumulatieve kennis, die door processen van culturele evolutie als een bosbrand over de breinen van deze bedrijvige hominiden uitslaat.⁵

Het favoriete werktuig van de mens is zijn taal. Ze is het vehikel voor zijn gedachten, en het glijmiddel van zijn sociale relaties. Ze maakt van de mens een buitengewoon schepsel. Ergens tussen het individu en de groep. Hij functioneert nauwelijks als individu, maar zijn individualiteit is nog niet helemaal opgelost, zoals bij sociale insecten, die je eigenlijk als een superorganisme moet zien. Mierenkolonies zijn als rasterfoto's in de krant: pas als je afstand neemt, zie je dat de wirwar van dikke en dunnere grijze stipjes het hoofd van Kate Moss of Vladimir Poetin vormen: elke mier afzonderlijk heeft geen flauw benul wat hij betekent in de hypnotiserende patronen die ze in marscolonne vormen, of in de bouw van kathedralen of een onderaards gangenstelsel. Mieren lagen tientallen miljoenen jaren voor op de mens, met het ontdekken van landbouw, slavernij en hospitalen in hun ondergrondse apotheken waar

ze geneeskrachtige paddenstoelen telen, en met hun sociale kasten van werkers en krijgers.

Maar de mens lost niet op in het ondeelbare geheel van een samenleving. Een complexe samenleving of een grootstad heeft weliswaar iets van een superorganisme,⁶ met een eigen ritme, waarin mensen rondkrioelen, maar de mens is begiftigd met een zelfbewustzijn, een onlesbare dorst naar kennis en een diep verlangen zijn eigenheid te behouden. Hij is gesteld op zijn territorium en jaagt zijn soortgenoten van zijn erf, en, zoals verderop uitgelegd wordt, gebruikt zijn taal om indringers te ontmaskeren.

Zo bekeken heeft taal verschillende functies: ze verbindt de mensen in de groep, maar tegelijk is ze ook de protserige riedel waarmee elk individu zich een sociale niche uithakt. De sprekende mens is lid van een zangkoor: een ijdele solist die zich uitput in eindeloze aria's, maar ook een deel van de samenzang.

Talen hebben zich aangepast aan ons brein, maar zoals we later zullen zien (Hoofdstuk 3), is taal de mens boven het hoofd gegroeid. Hij verliest er soms de controle over. Als een koraalrif groeit de taal, en gulpt over de rand van de schedel. Alle woorden van het Nederlands, Russisch of Swahili samen zijn meer dan een individu kan bevatten. Een gemiddelde persoon kent tussen de twintigduizend en de zestigduizend woorden,⁷ en mogelijk nog wat meer als hij verschillende talen kent. Maar het totaal aantal woorden in het Nederlands is daar een veelvoud van. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* behandelt vierhonderdduizend woorden, en dat is maar een greep uit wat in het wild aangetroffen wordt.

Niet alleen de woordenschat, ook de grammatica overstijgt het individu: veranderingen in talen hebben een eigen koers, die verschillende generaties overspannen. Er is een lange lijn, die alleen opvalt als we duizenden jaren taalgeschiedenis kunnen overzien. De individuele taalgebruiker strompelt voort in een zandstorm, verblind en op de dool. Hij weet niet dat hij anders spreekt dan zijn verre voorouders. Hij ziet de historische trends niet. Hij weet niet dat er een *richting* is in de verandering. We zijn duizend jaren bezig naamvallen te verliezen. Ooit had het Nederlands genitieven, datieven en accusatieven. Elke nieuwe

generatie volgt onbewust die marsrichting: minder naamvallen, meer voorzetsels, meer hulpwerkwoorden. Nooit is er een generatie die de klok terugdraait. Generaties worden gescheiden door een tragische Babylonische spraakverwarring. De taal verandert, over de hoofden van de individuele sprekers heen, die het liefst alles willen laten zoals het is.

Het is die spanning tussen individu en samenleving, tussen biologie en psychologie, tussen brein en beschaving, die het onderwerp vormt van dit boek. Het is geen geschiedenis van één taal, maar gaat over alle talen.

Deel I

Biologie

In dit deel wordt eerst de anatomische en genetische bouw van de mens en zijn gedrag in verband gebracht met zijn sociale aard en zijn taal. De verschijningsvorm, wat biologen het 'uitgebreide fenotype' noemen van de mens, legt iets over ons taalvermogen bloot, maar omgekeerd verraad taal in haar structuur en opbouw ook iets over onze lichaamsbouw. Ze zijn samen geëvolueerd.

Na een overzicht van de aanpassingen aan de lichaamsbouw van de mens aan de taal in Hoofdstuk 1 wordt in Hoofdstuk 2 een blik geworpen over de palissade van onze menselijke soort, en gaan we na hoe uniek de menselijke taal is. Hoofdstuk 3 behandelt het spiegelbeeld van Hoofdstuk 1: hoe heeft de taal zich aangepast aan de mens?

Anatomisch geknutsel

Over het strottenhoofd, tweevoetigheid, tongbeentje, luchtzakken, wervelkolom, gehoororgaan, genen, lippen en hersenen. Hebben neanderthalers dezelfde spraakorganen als Homo sapiens?

Wat zijn de verschillen met Homo erectus?

Hoe ver kunnen we teruggaan in de tijd om nog een wezen te zien dat kan spreken zoals de mens?

Zijn we slimmer geworden, of juist dommer?

Hebben we onszelf gedomesticeerd?